

Curt Sørensen

Den historiske materialisme i lyset af nyere diskussion om social handlen og social objektivitet

I den nyere diskussion om social handlen og social objektivitet kan man identificere to modstående hovedpositioner: Den ene lægger hovedvægten på betydningen af objektive omstændigheder, strukturer, dybere liggende historiske forudsætninger osv. (Theda Skocpol, G.A. Cohen samt naturligvis fortsatte tilhængere af Althusserskolen). Det andet grundsynspunkt fremhæver heroverfor betydningen af aktørernes situationsopfattelser og handlinger (Elster, Przeworski, Laclau, Mouffe o.a.). Mellem disse yderpositioner er der også nogle der forsøger at etablere en sammenkobling af strukturdetermination og aktørers handlen (Michael Taylor, for eksempel). I artiklen påvises at allerede Marx forsøgte netop en sådan sammenkobling, at han i det hele taget arbejdede med en række af de problemstillinger som i den nutidige debat opfattes som »nye« og at det samme iøvrigt har været tilfældet i den marxistiske tradition efter Marx (Rosa Luxemburg, Lenin, Trotsky, Otto Bauer, Gramsci o.a.). Den udbredte tese om at Marx skulle have hyldet en eensidig teleologisk historie- og samfundsopfattelse (Popper, Gorz, Castoriadis, Giddens o.a.) tilbagevises. Artiklen diskuterer videre såvel spørgsmålet om totalitetsopfattelse som reduktionisme-problematikken idet blandt andet den af Ernesto Laclau, Chantal Mouffe og andre udviklede »diskursteori« kritiseres. Endelig kritiseres en i den moderne sociologi og politologi udbredt tendens til deterministisk opfattelse af den generelle samfundsudvikling, specielt klasseudviklingen. »Klassesamfundets« hævdede »ophør« og »klassekampens« hensygnen kan mere forklares ud fra udfaldet af en række sociale og politiske kampe i indeværende århundredes europæiske historie end som resultatet af en »uundgæelig« samfundsudvikling.

Kritikken af Marx for teleologisk historie- og samfundsopfattelse

En klassisk kritik af Marx går som bekendt på, at han skulle have hyldet en teleologisk historie- og samfundsopfattelse, at han skulle have gjort sig skyldig i »nødvendighedstænkning« (se for eksempel Popper, 1966, Bd. 2: 81-211; Gorz, 1981; Castoriadis, 1981). I nyeste tid har Jon Elster genoptaget denne gamle kritik, dog i en betydelig mere raffineret form, idet han sondrer mellem »metodologisk kollektivism« og »metodologisk individualisme« (1985: 4-8). Begge metoder findes ifølge Elster hos Marx (1985: 15). Det er dog »den metodologiske individualisme«, der, efter Elsters opfattelse, repræsenterer den eneste korrekte videnskabelige fremgangsmåde (Elster, 1985: 3-48, 1982: 453-482). Den »metodologiske kollektivism« er i Marx' udformning udmøntet som »functional explanation« og »dialectical deduction«, som tilsammen udgør det, Elster kalder en »disastrous scientific practice« (Elster, 1985: 4). Jon Elsters recept for en fornyelse af Marx og marxismen er da også konsekvent nok: Marxismen må renses for alle elementer af »metodologisk kollektivism«, specielt funktionsanalyse – som Elster identificerer med teleologisk betragtningsmåde – og i stedet må den »meto-

Curt Sørensen

Den historiske materialisme i lyset af nyere diskussion om social handlen og social objektivitet

I den nyere diskussion om social handlen og social objektivitet kan man identificere to modstående hovedpositioner: Den ene lægger hovedvægten på betydningen af objektive omstændigheder, strukturer, dybere liggende historiske forudsætninger osv. (Theda Skocpol, G.A. Cohen samt naturligvis fortsatte tilhængere af Althusserskolen). Det andet grundsynspunkt fremhæver heroverfor betydningen af aktørernes situationsopfattelser og handlinger (Elster, Przeworski, Laclau, Mouffe o.a.). Mellem disse yderpositioner er der også nogle der forsøger at etablere en sammenkobling af strukturdetermination og aktørers handlen (Michael Taylor, for eksempel). I artiklen påvises at allerede Marx forsøgte netop en sådan sammenkobling, at han i det hele taget arbejdede med en række af de problemstillinger som i den nutidige debat opfattes som »nye« og at det samme iøvrigt har været tilfældet i den marxistiske tradition efter Marx (Rosa Luxemburg, Lenin, Trotsky, Otto Bauer, Gramsci o.a.). Den udbredte tese om at Marx skulle have hyldet en eensidig teleologisk historie- og samfundsopfattelse (Popper, Gorz, Castoriadis, Giddens o.a.) tilbagevises. Artiklen diskuterer videre såvel spørgsmålet om totalitetsopfattelse som reduktionisme-problematikken idet blandt andet den af Ernesto Laclau, Chantal Mouffe og andre udviklede »diskursteori« kritiseres. Endelig kritiseres en i den moderne sociologi og politologi udbredt tendens til deterministisk opfattelse af den generelle samfundsudvikling, specielt klasseudviklingen. »Klassesamfundets« hævdede »ophør« og »klassekampens« hensygnen kan mere forklares ud fra udfaldet af en række sociale og politiske kampe i indeværende århundredes europæiske historie end som resultatet af en »uundgæelig« samfundsudvikling.

Kritikken af Marx for teleologisk historie- og samfundsopfattelse

En klassisk kritik af Marx går som bekendt på, at han skulle have hyldet en teleologisk historie- og samfundsopfattelse, at han skulle have gjort sig skyldig i »nødvendighedstænkning« (se for eksempel Popper, 1966, Bd. 2: 81-211; Gorz, 1981; Castoriadis, 1981). I nyeste tid har Jon Elster genoptaget denne gamle kritik, dog i en betydelig mere raffineret form, idet han sondrer mellem »metodologisk kollektivism« og »metodologisk individualisme« (1985: 4-8). Begge metoder findes ifølge Elster hos Marx (1985: 15). Det er dog »den metodologiske individualisme«, der, efter Elsters opfattelse, repræsenterer den eneste korrekte videnskabelige fremgangsmåde (Elster, 1985: 3-48, 1982: 453-482). Den »metodologiske kollektivism« er i Marx' udformning udmøntet som »functional explanation« og »dialectical deduction«, som tilsammen udgør det, Elster kalder en »disastrous scientific practice« (Elster, 1985: 4). Jon Elsters recept for en fornyelse af Marx og marxismen er da også konsekvent nok: Marxismen må renses for alle elementer af »metodologisk kollektivism«, specielt funktionsanalyse – som Elster identificerer med teleologisk betragtningsmåde – og i stedet må den »meto-

dologiske individualisme«, specielt spilteori, knæsættes som den eneste videnskabelige fremgangsmåde. Funktionsanalyse har slet ingen berettigelse i samfundsvidenskaberne (Elster, 1982: 463).

Jon Ester giver følgende definition af »metodologisk kollektivism«:

»Methodological collectivism – as an end in itself – assumes that there are supra-individual entities that are prior to individuals in the explanatory order. Explanation proceeds from the laws either of self-regulation or of development of these larger entities, while individual actions are derived from the aggregate pattern« (Elster, 1985: 6).

Den »metodologiske kollektivism« antager ofte form af specielt funktionelle forklaringer, nemlig: »... if one argues that objective benefits provide a sufficient explanation for the actions that, collectively, generate them« (Elster, 1985: 6). Sammenhængen mellem metodologisk kollektivism og funktionel forklaring er ganske vist ikke logisk nødvendig (holder Jon Elster her en dør på klem for den mulighed, at en »metodologisk kollektivism« ikke nødvendigvis behøver at være »teleologisk«?); men dog hyppigt forekommende, og hos Marx er dette klart tilfældet (Elster, 1985: 6-7).

Ved »metodologisk individualisme« forstår Elster:

»the doctrine that all social phenomena – their structure and their change – are in principle explicable in ways that only involve individuals – their properties, their goals, their beliefs and their actions« (Elster, 1985: 5).¹

Også Marx anvendte altså ifølge Elster denne metode, og hans indsats lå her især i udforskningen af og udviklingen af en teori om de utilsigtede konsekvenser af social handlen (Elster, 1985: 3 og 8).

Nyere diskussion om strukturdetermination og social handlen – og hvad sagde egentlig Marx?

Den approach, som Elster selv anviser i opposition til såvel den metodologiske kollektivism hos Marx selv som dennes udformning i traditionen efter Marx – sidst i den tyske kapitallogiske tradition og i den franske Althusserskole (Elster, 1982: 462) – er som nævnt »spilteori« eller »rational choice« teori, som han stiller store forventninger til:

»Game Theory is a recent and increasingly important branch of rational choice theory, stressing the interdependence of decisions. If all violence were structural, class interest purely objective, and class conflict nothing but incompatible class interest, then game theory would have nothing to offer marxism. But because classes crystalize into collective actors that confront each other over the distribution of income and power, as well over the nature of property relations, and as there are also strategic relations between members of a given class, game theory is needed to explain these complex interdependencies« (Elster, 1982: 464).

Forudsætninger for anvendelse af rational choice teori er for det første, at strukturelle begrænsninger ikke fuldstændigt determinerer individernes adfærd, og for det andet, at individerne mellem de alternativer, der er mulige, hele tiden

vælger dem, som de tror giver bedst resultat (1982: 463f). Benægtes den første præmis, havner man, erklærer Elster, i den franske strukturalisme. En karakteristisk af denne, som straks vækker indsigelse fra andre deltagere i debatten (se Berger og Offe, 1982: 521-526). Benægtes den anden præmis, ender man i en rolleteori, hvor individerne handler som de handler, fordi de er blevet indsocialiserede i bestemte roller og handler i overensstemmelse hermed, og ikke fordi de søger at realisere nogle mål (Elster, 1982: 464). Selv om Jon Elsters karakteristik af Althusserskolen må siges at være noget forenklet, og selv om man omvendt kan føle trang til at forholde sig noget skeptisk til hans præsentation af spilteori som (det eneste?) alternativ til en metodologisk kollektivismen i hans forstand, så er hans bestræbelse på at frigøre sig fra en altomklamrende determinisme dog velgørende.

Man kan i den angelsaksiske marxisme identificere et skift i opfattelser fra omkring slutningen af 1970'erne. Fra en periode, hvor inspirationen fra den franske Althusserskole havde været stærk, bevægede den angelsaksiske marxisme sig over i en periode, hvor den søgte nye veje (Elliott, 1986; Carling, 1986; Forgacs, 1989). Som en vigtig strømning blandt de iøvrigt noget forskellige forsøg på en nyorientering² – forsøg, som også må siges stadig at være under udvikling – kan identificeres netop »rational choice marxismen« repræsenteret ved blandt andre Jon Elster, John Roemer og Adam Przeworski (Elster, 1985; Roemer: 1982; Przeworski: 1985). Det fælles for denne retning er fremhævelsen af individerne som handlende individer konfronteret med skiftende valgsituationer: »Fundamental social pattern comes to be represented as the (usually unintended) outcome of choices made by deliberating agents ...« (Carling, 1986: 27). Kollektiv aktion fremkommer, når flere individer bliver i stand til at handle i fællesskab for deres interesse som gruppe (Elster, 1985: 15ff, jf. Tilly, 1978). Der er her tale om et aggregeret fænomen.

Przeworski fremhæver et andet vigtigt synspunkt: Opfattelsen af klassen som proces:

»Class analysis is a form of analysis that links social development to struggles among concrete historical actors. Such actors, collectivities in struggle at a particular moment of history, are not determined uniquely by objective conditions, not evenly by the totality of economic, political, and ideological conditions. Precisely because class formation is an effect of struggles, outcomes of this process are at each moment of history to some extent indeterminate« (Przeworski, 1985: 47).

Altså en stærk fremhævelse af handlingsdimensionen, selv om man nok tillige bør bemærke sig formuleringerne »not determined uniquely« og »to some extent«. Przeworski vil åbenbart ikke helt benægte strukturernes betydning.

Nu er fremhævelsen af handlingsdimensionen og en procesopfattelse af klasserne jo hverken ny eller enestående. Dette var for eksempel en hovedpointe hos Rosa Luxemburg (Basso, 1969; Geras, 1976; Nettl: 1966; Sørensen, 1976: 540-573), men iøvrigt også gennemgående hos Lenin, Gramsci, Engels og Marx selv. Det nye ligger mere i tidspunktet og sammenhængen: Efter en årrække med énsidig – om end ikke nødvendigvis eksklusiv – fokusering på strukturer og lo-

gikker, kunne man næsten forvente en modreaktion: fremhævelsen af handlingsdimensionen!

Samtidig lever de hidtidige opfattelser videre (se for eksempel Ougaard, 1990) og får endda ny forstærkning. Jeg skal her blot nævne to eksempler på en fortsat fremhævelse af betydningen af strukturer, de objektive sammenhænge. I USA har »halvmarxisten« Theda Skocpol udviklet et vidtgående strukturalistisk standpunkt i relation til teorier om sociale revolutioner (Skocpol, 1979).³ Hun er i mange henseender den polære modsætning til Jon Elster. Hvor Elster overalt i den marxistiske tradition øjner »funktionalister« (Elster, 1982: 456ff og 460ff), der ser Skocpol overalt i traditionen »voluntarister« (Skocpol, 1979: 15)! Og hvor Elster anbefaler en »metodologisk individualisme«, specielt spilteori, og fremhæver betydningen af aktørernes motiver og kalkulationer, der fremhæver Skocpol modsat betydningen af dybereliggende historiske, strukturelle forhold. Sociale revolutioner må analyseres ud fra »et strukturelt perspektiv«, erklærer hun (1979: 5 og 14). Specielt vender hun sig mod forklaringer, som fokuserer på aktørernes motiver, situationsopfattelser osv.:

»The purpose image is very misleading about both the causes and the processes of social revolutions that have accrued historically. As for the causes ... the fact is that historically, no successful social revolution has ever been 'made' by a massmobilizing, avowedly revolutionary movement« (1979: 17).

I de sociale revolutioner er forskelligt placerede og motiverede grupper blevet deltagere i komplekse og mange forskellige og forskelligt facetterede konflikter, konflikter, som er blevet formede og begrænsede af eksisterende socio-økonomiske, statslige og internationale forhold:

»The logic of these conflicts has not been controlled by anyone class or group, no matter how seemingly central in the revolutionary process. And the revolutionary conflicts have invariably given rise to outcomes neither fully foreseen nor intended by – nor perfectly serving the interest of – any of the particular groups involved« (1979: 17-18).

Altså en meget stærk underkendelse af handlingselementet og tilsvarende opvurdering af betydningen af de givne »omstændigheder«. Også dette synspunkt er vigtigt!

Ud fra helt andre præmisser og i en helt anden sammenhæng – og iøvrigt tillige også markerende en afstand fra Althusserskolen – har den canadisk-engelske marxist G.A. Cohen (1978 og 1982) hævdet, at den historiske materialisme ikke så meget beskæftiger sig med adfærd som med de kræfter og relationer, som virker begrænsende ind på denne – »the forces and relations constraining it« (Cohen, 1982: 489). Og hvor Jon Elster hævder, at »funktionsanalyse« overhovedet ikke kan finde anvendelse inden for samfundsvidenskaberne (Elster, 1982: 463), der er G.A. Cohen tværtimod af den opfattelse, at funktionsanalyse og funktionelle forklaringer i høj grad er relevante inden for samfundsvidenskaberne (Cohen, 1982: 483), og at marxismen – den historiske materialisme – netop udmærker sig ved sit batteri af funktionelle forklaringer.

Hvor det er lidt uklart, om Jon Elster overhovedet anerkender eksistensen og betydningen af objektive omstændigheder (til forskel fra Przeworski – jf. tidligere citerede passage), der er det, som om Skocpol og G.A. Cohen, lige som tidligere Althusser-skolen og kapitallogikerne, fremhæver de objektive omstændigheder så meget, at handlingsdimensionen – næsten – går tabt.

Ind mellem disse ekstremer forsøger en række af kombattanterne så at placere sig i en slags mellemposition. I et opgør med Theda Skocpols »onesided structuralism« fremhæver Michael Taylor (1988) således værdien af »rational choice theory« ved studiet af sociale revolutioner. Men han tilføjer, at han vil argumentere for et »metodologisk perspektiv, som er »både individualistisk og strukturalistisk« (Taylor, 1988: 64). Han tager eksplicit afstand fra til den ene side en opfattelse, som vil forklare alt ud fra strukturerne og reducere individerne til rene »bærere« af disse og på den anden side til en »metodologisk individualisme«, »who suppose that all social phenomena can be reduced without residue to individual action and that all explanation should always start with individuals« (Taylor, 1988: 94).

Også Johannes Berger og Claus Offe placerer sig i en mellemposition, idet de eksplicit tager afstand fra Jon Elsters dikotome modstilling »metodologisk individualisme«-»funktionalisme« (1982: 523). Ligeledes afgrænser Alan Carling sig fra de to ekstremer, idet han dog mener, at netop »rational choice« tilgangen repræsenterer den tredje vej mellem disse: »No longer does the choice lie between agentless structure and structureless agency: the structure is now a structure of human agency«, udbryder han begejstret (1986: 27-28).

Strukturerne er produkter af handlinger, og handlinger er influeret af strukturerne. Igen: Har vi virkelig ikke hørt dette før? Hør blot følgende passage fra et værk som blev udarbejdet allerede i 1845/46:

»Die Individuen sind immer und unter allen Umständen 'von sich ausgegangen', aber da sie nicht einzig in dem Sinne waren, dass sie keine Beziehung zueinander nötig gehabt hätten, da ihre Bedürfnisse, also ihre Natur, und die Weise, sie zu befriedigen, sie aufeinander bezog (Geschlechtsverhältnis, Austausch, Teilung der Arbeit), so mussten sie in Verhältnisse treten. Da sie ferner nicht als reine Ichs, sondern als Individuen auf einer bestimmten Entwicklungsstufe ihrer Produktivkräfte und Bedürfnisse in Verkehr traten, in einen Verkehr, der seinerseits wieder die Produktion und die Bedürfnisse bestimmte, so war es eben das persönliche, individuelle Verhalten der Individuen, ihr Verhalten als Individuen zueinander, das die bestehenden Verhältnisse schuf und täglich neu schafft« (Marx og Engels, 1846 (1969): 423).

I deres indbyrdes adfærd (»Verhalten«) skaber menneskene sociale strukturer (»Verhältnisse«), og dette er en vedvarende proces (»schuf und täglich neu schafft«). Det er netop teoretiseringen af denne vældige dialektik mellem Verhalten og Verhältnisse, der er centralaksen i Marx' materialistiske historieopfattelse (se nærmere for en uddybning og argumentation: Sørensen, 1976).

Og således også senere i traditionen: Rosa Luxemburgs teoretisering af forholdet mellem »Logik der Sache« og den politiske kamp (jf. Sørensen, 1976: Bd. 2: 541ff), Lenins teoretiseringer af de komplicerede forhold mellem handling og omstændigheder i 1905-06 og igen i 1917,⁴ Trotsky's komplicerede teori om den

permanente revolution,⁵ austromarxismens fortløbende forsøg på at teoretisere såvel de givne omstændigheder som handlingens muligheder og forholdet mellem omstændigheder og handling (jf. Sørensen, 1990), og Gramsci's teorier om hegemonikamp og historisk blok (Gramsci, 1929-35 (1971): 57ff, 206ff, 229ff og 238ff) er en lang kæde af forsøg på at behandle netop spørgsmålet om forholdet mellem social objektivitet og handlingens mulighed og nødvendighed.

Nu kan man sige, at det er værdifuldt, at problemet som sådant igen trækkes frem og diskuteres. Og selv om jeg ikke kan anerkende den karikatur, som Jon Elster med flere tegner af Althusserskolen og for så vidt også af kapitallogikerne, så er det dog ikke helt urigtigt at sige, at disse retninger var noget for sorgløst ubekymrede om den nævnte problematik og for énsidigt koncentrerede om de objektive strukturer. Videre er selve det forhold, at objektivisme-handlings problematikken rejses igen og igen, nok tegn på, at der for det første vitterlig *er* tale om et centralt og udfordrende problem og for det andet, at dette er svært at tackle teoretisk. Dog kan man nok somme tider blive lidt mismodig over, at der er *så* lidt kumulation i samfundsvidenskaberne.

Spørgsmålet om funktioner, formål og handlen

Iøjnefaldende er den vældige uenighed om karakteren af og tilladeligheden af funktionelle forklaringer i samfundsvidenskaberne. Heller ikke denne diskussion er ny,⁶ hvilket man dog ikke får nogen fornemmelse af ved at læse indlægge-
ne i den nyere debat.

En ofte fremført kritik, både i den nyere og den ældre debat, har været den, at funktionelle forklaringer ikke er gangbare i samfundsvidenskaberne, fordi der her drages en utilladelig analogi til biologien, fordi der indlæses en teleologisk betragtningssmåde, samt fordi »system«, »given tilstand«, »ligevægt« osv. er vanskeligt definerbare i samfundsvidenskaberne (se for eksempel Nagel, 1961). Jon Elster for eksempel sætter simpelthen lighedstegn mellem funktionelle og teleologiske forklaringer. Det karakteristiske for funktionsanalysen, erklærer Elster, er, at den postulerer et formål »without a purposive actor« (1982: 454). Der er tale om en »objektiv teleologi«, som må holdes adskilt fra såvel »subjektiv teleologi« (»intentional acts with an intentional subject«) som »teleonomi« (»adaptive behavior fashioned by natural selection«) (1982: 455).

Også Anthony Giddens (1981) fokuserer i sin kritik af den historiske materialisme på den efter hans mening utilladelige analogi til biologien:

»I shall regard it (funktionalismen, CS) as that type of doctrine which holds, first, that societies or social systems have 'needs' and, second, that identifying the ways in which they meet these needs constitutes an explanation of why particular, given social processes are as they are« (Giddens, 1981: 16).

Giddens' Marx- og marxismekritik udvikles derefter omkring to grundpostulater: Marxismen er gennemsyret af funktionalistisk tankegang (1981: 15), og funktionelle forklaringer er uden værdi i samfundsvidenskaberne (1981: 17). Sociale systemer har »ingen behov« (1981: 17). Sammenhængende hermed rejser Giddens anklagen: underkendelse af handlingsdimensionen. De funktionalistiske

teorier – og derfor også marxismen – har ikke kunnet tage højde for den menneskelige handlen. Sociale systemer, erklærer Giddens videre, fremkommer ikke som følge af sociale behov, men af konkrete historiske årsager:

»Not even the most deeply sedimented institutional features of society come about, persist, or disappear, because those societies need them to do so. They come about historically, as a result of concrete conditions that have in every case to be directly analysed; the same holds for their persistence or their dissolution« (Giddens, 1981: 18).

Så vidt Giddens. Men hør så Marx!

Allerede i det kritiske opgør med den venstre-Hegelianske tradition, som de selv var udgået af, fremhævede Marx og Engels, at »historien« er de konkrete menneskers handlinger, og at der ikke findes iboende »formål« eller »behov«, som styrer den historiske udvikling:

»Die Geschichte tut nichts, sie 'besitzt keinen ungeheuren Reichtum', sie kämpft keine Kämpfe! Es ist vielmehr der Mensch, der wirkliche, lebendige Mensch, der das alles tut, besitzt und kämpft; es ist nicht etwa die 'Geschichte', die den Menschen zum Mittel braucht, um ihre – als ob sie eine aparte Person wäre – Zwecke durchzuarbeiten, sondern sie ist nichts als die Tätigkeit des seine Zwecke verfolgenden Menschen« (Marx og Engels, 1845 (1970): 98).

Og i »Deutsche Ideologie« fra 1846 fremfører Marx og Engels ligeledes en helt eksplicit kritik mod enhver teleologisk betragtningsmåde. Historien er, siger de, ikke andet end rækkefølgen af konkrete mennesker, og man kan ikke tale om »bestemmelser«, »formål«, »kim«, »ideer«, som styrer udviklingen. Marx' og Engels' betragtninger her er helt centrale i relation til megen gængs – og misforstået eller unuanceret, énsidig – Marx-tolkning og skal derfor citeres fyldigt:

»Die Geschichte ist nichts als die Aufeinanderfolge der einzelnen Generationen, von denen jede die ihr von allen vorhergegangenen übermachten Materiale, Kapitalien, Produktionskräfte exploitiert, daher also einerseits unter ganz veränderten Umständen die überkommene Tätigkeit fortsetzt und andererseits mit einer ganz veränderten Tätigkeit die alten Umstände modifiziert, was sich nun spekulativ so verdrehen lässt, dass die spätere Geschichte zum Zweck der früheren gemacht wird, z.B. dass der Entdeckung Amerikas der Zweck zugrunde gelegt wird, der französischen Revolution zum Durchbruch zu verhelfen, wodurch dann die Geschichte ihre aparten Zwecke erhält und eine 'Person neben anderen Personen'... wird, während das, was man mit den Worten 'Bestimmung', 'Zweck', 'Keim', 'Idee' der früheren Geschichte bezeichnet, weiter nichts ist als eine Abstraktion von der späteren Geschichte, eine Abstraktion von dem aktiven Einfluss, den die frühere Geschichte auf die spätere ausübt« (Marx og Engels, 1846 (1969): 45).

Det kunne Elster og Giddens ikke have sagt bedre. Og Marx sagde det først!

Man må, siger Marx, frem for alt undgå endnu en gang at stille samfundet op som en selvstændiggjort størrelse over individerne og fuldstændigt undertrykkende disse (Marx, 1844 (1968): 538). Historien er en klassekampenes historie, hvor udfaldet ikke er givet på forhånd (Marx og Engels, 1848 (1969): 462). Både Marx og Engels fremhæver ved flere lejligheder dette sidste. Det er slet ikke sik-

kert, at kontra-klassen – den klasse, der kæmper mod den aktuelt herskende klasse – vil sejre. Der er også den mulighed, at de kæmpende klasser vil gå under i et fælles kaos og ragnarok (Marx og Engels, 1848 (1969): 462), et tema som i den senere tradition i høj grad blev taget op og videreudviklet af Rosa Luxemburg (Luxemburg, 1916 (1966): 19-157, jf. Geras, 1976: 13-42). Arbejderne må gennemkæmpe årtier efter årtier af »folkekampe og borgerkrige« ikke blot »for at ændre omstændighederne, men derigennem også sig selv« (Marx, 1853 (1969): 412), og denne udvikling er en lang og modsigelsesfuld proces (Marx og Engels, 1848 (1969), Marx, 1853 (1969), jf. Engels, 1845 (1970)).

Også i relation til spørgsmålet om kapitalismens oprindelse og videre udvikling fremhæver Marx i sine eksplicite metodekommentarer det kontingente, frihedsgraderne.⁷ Kapitalismen var hverken uundgåelig eller universel, og de forskellige samfund behøver ikke nødvendigvis at gennemløbe samme udviklingssekvens. Marx fremdrager godt nok nogle grundtendenser i kapitalismens udvikling, men er samtidig også påpasselig med at fremhæve modifikationer og modvirkende tendenser. Megen misforståelse af Marx er iøvrigt her opstået, fordi man ikke i tilstrækkelig grad har været opmærksom på de forskellige abstraktionsniveauer, som han bevæger sig på.⁸

Menneskene laver selv deres historie, men – tilføjer Marx – hele tiden under givne omstændigheder og betingelser (Marx, 1852 (1969): 115). Dette er en pointe, som Marx driver hjem igen og igen. Selv den kritiske Jon Elster indrømmer, at der vitterlig er stærke anti-teleologiske elementer i Marx' teoretiske produktion (Elster, 1985: 7 og 109f). Men samtidig med alt dette proklamerer Marx imidlertid, at proletariatets sejr og bourgeoisiets nederlag er »uundgåelige« (Marx og Engels, 1848 (1969): 474). Og om sin metode fortæller han os, at han ikke vil beskæftige sig med kapitalisten og grundejeren som personer, men kun som »bærere« af bestemte klasseforhold og interesser (Marx, 1867 (1970): 16). Han vil ikke udgå fra mennesket, men fra »den økonomisk givne samfundsperiode« (Marx, 1880 (1969): 176). Samfundet består ikke af individer, men af de relationer, som disse indgår i (Marx, 1857-58 (1953): 176). Kapitalisten er blot »en funktion af kapitalen«, og arbejderne en »funktion af arbejdskraft« (Marx, 1862-63 (1965): 384). Ikke mindst i *Kapitalens* afsnit om reproduktionsprocessen (1867 (1970): kapitlerne 21-24 og 1885 (1970): kapitlerne 18-21) reduceres menneskene tilsyneladende til rene »bærere« af strukturer og processer, til »karaktermasker«.⁹

Bortset fra den angivne proklamation fra »Manifestet« af sejrens uundgåelighed, en proklamation, hvis agitoriske sammenhæng er åbenlys, har vi altså tilsyneladende at gøre med to sæt modstående metode-refleksioner hos Marx. Der er nu her forskellige fortolkningsmuligheder: Enten modsiger Marx sig selv, og der er vitterlig tale om to uforenelige metode-tilgange i hans teoretiske produktion. Dette er netop Elsters hovedtese. Det er imidlertid også muligt, at det, der tager sig ud som en modsætning i Marx' teoribygning, blot er en genspejling i teorien af det faktiske sociale paradoks: at menneskene på én gang handler med en følelse af frihed og valg og samtidig hele tiden også er indfangede i bestående sociale forhold. Frihedens gamle problem på sociologisk plan! Problematikken social handlen – social objektivitet dukker op igen og igen og volder store kvaler i såvel

den marxistiske som de ikke-marxistiske traditioner. Hvorfor skulle ikke også Marx have haft problemer med at teoretisere denne problematik? Men endelig kan forklaringen også være den, at den tilsyneladende modsigelse hos Marx netop er udtryk for hans bevidste teoretiske anstrengelser med at spænde over såvel strukturer som handlinger. Jeg vil altså stadig se teoretiseringen af dialektikken mellem »Verhalten« og »Verhältnisse« som det centrale element i Marx' materialistiske historieopfattelse (Marx og Engels, 1846 (1969): 423, jf. Sørensen, 1976).

Hver ny generation indtræder i objektive samfundsmæssige forhold. Det gør en forskel, om man for eksempel er født ind i et indisk landsbysamfund i 1890 eller i Vesteuropa i dag og i den ene eller den anden klasse eller kaste. De sociale forhold er »objektive« og »nødvendige«, dvs. de kan ikke borttrylles fra det ene øjeblik til det andet ved en ønske- eller viljesakt. Og de er »virkelige«, det vil sige, de er ikke rene fantasiprodukter. De er ikke identiske med rene adfærdsrelationer. På den anden side er de dog heller ikke totalt adskilte fra menneskelig adfærd. De er ikke evige og naturagtige, men skabt gennem forudgående generationers sociale handling og kan derfor også på længere sigt ændres igen gennem kollektiv social aktion.

Måske kan dialektikken mellem »Verhalten« og »Verhältnisse« og den på ethvert tidspunkt givne »indramning« og »konditionering« af adfærden fra de givne sociale forhold udtrykkes ved en eller anden funktionsanalytisk betragtningsmåde og dertil hørende sprog. Ikke alle deltagere i den nyere debat har her været lige negative over for enhver funktionsanalyse-betragtning overhovedet. For eksempel plæderer Johannes Berger og Claus Offe for det synspunkt, at »funktionalisme« og »metodologisk individualisme« må ses som »komplementære metoder« (Berger og Offe, 1982: 523). Den af Jon Elster anbefalede spilteori vil kun kunne være af begrænset værdi, fordi »sociale strukturer« ikke kan reduceres til individuelle handlinger og afgørelser (Berger og Offe, 1982: 521). »The game only starts after the actors have been constituted« (Berger og Offe, 1982: 525). Ligeledes er fremhævelsen af nødvendigheden og betimeligheden af funktionelle forklaringer et hovedsynspunkt hos G.A. Cohen, som ved hjælp af en konstruktion, som han kalder »konsekvenslove«, mener at kunne bestemme de funktionelle forklaringer som en særlig slags kausale forklaringer (Cohen, 1982: 486 og 1978: især kapitlerne IX og X).

Også Arthur Stinchcombe ser funktionelle forklaringer som vigtige og legitime i samfundsvidenskaberne, og lige som Cohen opfatter han de funktionelle forklaringer som en særlig slags kausale forklaringer (Stinchcombe, 1968: 80ff). Stinchcombe er iøvrigt en af de få, der får fremhævet, at den »marxistiske funktionalisme« er karakteriseret ved, at den i en funktionalistisk betragtningsmåde indbygger en magtdimension. Endelig kritiserer Olin Wright Anthony Giddens for dennes indsnævring af funktionelle forklaringer til teleologiske forklaringer og efterfølgende forkastelse af enhver funktionsbetragtning overhovedet (Wright, 1983: 11-35, specielt 14ff).

Som sagt: måske kan funktionalistiske betragtnings- og udtryksmåder være anvendelige ved en reformulering af den materialistiske historieopfattelse. Dog skal jeg her understrege to forhold: For det første er der vitterlig også nogle afgørende

forskelle: Den materialistiske historicopfattelse er i mindst lige så høj grad en konfliktteori, hvorved den adskiller sig fra størstedelen af gængs funktionsanalyse. Strukturbegreberne er også vidt forskellige: I funktionsanalysen er »struktur« typisk opfattet som »regelmæssighed i adfærd«. ¹⁰ Heroverfor er den marxistiske traditions strukturbegreb rodfæstet i sondringen mellem adfærdsplan og strukturplan: »Strukturer« er her objektive samfundsmæssige forhold, som ligger »bag« eller »under« den menneskelige adfærd, influerende på denne (se nærmere Sørensen, 1976, Bd. 1: 256ff). For det andet skal jeg igen pointere, at det er erkendelsen af dialektikken mellem »Verhalten« og »Verhältnisse« og teoretiseringen af denne, der er det centrale i Marx' historiske materialisme – ikke den ene eller den anden sproglige udtryksmåde.

Totalitetsopfattelse eller impressionisme?

Spørgsmålet om social handlen – social objektivitet er imidlertid ikke teoretisk udtømt eller blot rimeligt tilstrækkeligt belyst med ovenstående redegørelse og stillingtagen. Man kan nemlig gå det skridt videre, som Laclau og Mouffe gør det, at man benægter muligheden af overhovedet at tale om samfundet som en totalitet. »Samfundet« eksisterer ikke, siger de, det er »umuligt« (Laclau og Mouffe, 1985. Se for eksempel 93ff, 11, 113, 119 og 122). Men de destruerer også subjektbegrebet. »Subjektet« opløses hos dem i et virvar af hinanden krydsende relationer og momenter i diskurser. ¹¹ Hele den sociale virkelighed bliver hos dem en stadig forbistrømmen af symboler og »artikuleringer«. Intet samfund, ingen objektive omstændigheder, ikke en gang subjekter. En sådan position er efter min opfattelse totalt destruktiv i relation til politisk handling. Men lad os se lidt nærmere på denne i den nutidige debat så indflydelsesrige position.

Ernesto Laclaus og Chantal Mouffes seneste arbejde kan bedst ses i forlængelse af »reduktionismedebatten«. Allerede i 1977 rejste Laclau i forbindelse med en analyse af fascismen spørgsmålet om »reduktionisme«-»ikke-reduktionisme« (Laclau, 1977: 81-142). I en tilslutning til Nicos Poulantzas' analyse af fascismen (Poulantzas, 1973) forstærkede Laclau dennes teser om politikens og ideologiens relative autonomi og fascismen som et komplekst fænomen, der ikke bare kunne forklares ud fra økonomiske og klassefaktorer. »Reduktionisme« består ifølge denne opfattelse i, at man vil reducere alle fænomener til og altså forklare dem ud fra ét enkelt grundprincip: Klasserne og/eller økonomien. En sådan »reduktionisme« distancerede Laclau sig kraftigt fra.

Omtrent samtidigt leverede Barry Hindess og Paul Hirst med flere et angreb mod såvel reduktionismen som totalitetsopfattelsen (Cutler, Hindess, Hirst og Hussain, 1977-78; Hindess og Hirst, 1977). I det hele taget kunne man som tidligere nævnt øjne en bevægelse i engelsk marxisme væk fra en periode, hvor Althusserskolen stod stærkt til nye positioner, som for nogles vedkommende førte videre til en eks- eller postmarxistisk position. Fra deres tid i Althusserskolens rækker medtog de dog Althussers og Poulantzas' gamle unode med at forsimpler modstandernes opfattelser og slå dem alle sammen i én kategori. For Althusser og Poulantzas var så at sige alle andre retninger og opfattelser i den marxistiske tradition kendetegnet ved »historicisme« og »økonomisme« (Althusser, 1969;

Poulantzas, 1970), hvorunder de ofte fik tegnet en karikatur af opfattelser, som i virkeligheden var betydeligt mere nuancerede end som så. På samme måde talte nu Laclau om austromarxismen, Rosa Luxemburg, ja, hele II. Internationales, for slet ikke at tale om III. Internationales, traditioner som værende fundamentalt »økonomistiske« og »reduktionistiske« (Laclau, 1977: 124ff). Det samme er tilfældet i Laclau og Mouffe's nyeste arbejde. Nu er det blot hele den marxistiske tradition, selv den indtil da fredede Gramsci, der sættes under anklage for »reduktionisme« og »essentialisme« (Laclau og Mouffe, 1985). Også Hindess og Hirst opererer med et meget forenklet billede af deres teoretiske modstandere i den marxistiske tradition.

Det er nu for det første tvivlsomt, om overhovedet nogen i den marxistiske tradition nogensinde har hævdet opfattelser, der er så firkantede økonomistiske og reduktionistiske, som først Althusser og Poulantzas, derefter Laclau, Hindess, Hirst m.fl. og nu igen Laclau og Mouffe har sat op som skydeskive for deres kritik. Det skulle da lige være tilkendegivelser i flyveblade, på plakater osv. Jeg vil tværtimod hævde, at såvel II. Internationales som austromarxismens teoretikere udviklede ganske nuancerede teorier om de komplicerede spørgsmål, som de konfronteredes med i den politiske proces (se nærmere Sørensen, 1976, 1990). Men lad os se lidt nærmere på det substantielle problem.

Jeg skal først knytte nogle bemærkninger til spørgsmålet om totalitetsopfattelse og teoretisering af den sociale objektivitet. Derefter vil jeg gå ind i reduktionisme-problematikken.

Hvad spørgsmålet om totalitetsopfattelse angår, så er benægtelsen af muligheden af en sådan opfattelse som bekendt hverken ny eller enestående. En sådan benægtelse var en hovedpointe hos både Max Weber (1904) og Karl Popper (1966) og er i det hele taget grundsynspunktet i det, man plejer at kalde »den metodologiske individualisme« (jf. ovenfor samt note 1). Kun en uendelig lille del (»winziger Teil«) af virkelighedens kaotiske mangfoldighed kan på et givet tidspunkt udvælges af forskeren og gøres til genstand for nærmere analyse (Weber, 1904: 175). Dette synes umiddelbart at være indlysende. Alligevel vil jeg vove den påstand, at alle i virkeligheden har en eller anden slags »totalitetsopfattelse«, forskere såvel som lægfolk. Man kan simpelthen ikke eksistere og orientere sig i et samfund uden at have et mere eller mindre sammenhængende sæt af forestillinger om – og iøvrigt også holdninger og vurderinger til – hvorledes det pågældende sociale univers er »skruet sammen«. Alle har en sådan total »ideologi« (se for en nærmere argumentation Sørensen, 1990: Bd. 3: 762ff). Men opfattelsen kan være mere eller mindre erkendt og mere eller mindre eksplicit udviklet.

Og selv de teoretikere, som eksplicit har forkastet muligheden af en totalitetsopfattelse, kan åbenbart slet ikke lade være med alligevel at udvikle en sådan. Tag for eksempel Max Weber. Hans livslange overordnede interesse og projekt var en sammenligning af den totale samfundsmæssige udvikling i vesten og i orienten. Bestemt ikke bare nogen »winziger Teil« af virkeligheden! Også hans teori om den uundgåeligt fremadskridende bureaukratiserings- og rationaliseringsproces er vel en slags totalitetsopfattelse? Selv »postmodernisterne«, der docerer, at de »store fortællinger« er slut, at man ikke kan give nogen sammenhængende teori,

ja, ikke en gang sammenhængende beskrivelser (se for eksempel Lyotard, 1987), opererer så alligevel selv med en »stor« fortælling, nemlig om arten af hele den kulturelle udvikling i vesten siden renæssancen, forløbet fra præmodernisme, over modernisme til postmodernisme!

Selv om det naturligvis er rigtigt, at ingen kan vide alt, og at ingen teoretiker kan spænde over hele virkeligheden i al dens detaljerede mangfoldighed,¹² så er det dog også rigtigt, at alle har en eller anden forestilling om virkelighedens karakter. Jeg vil mene, at det så er bedre at få sin faktiske »totalitetsopfattelse« bragt frem i lyset til nærmere beskuelse og refleksion end at lade den forblive i ubevidsthedens eller halvbevidsthedens mørke eller dunkelhed. Og under alle omstændigheder vil en mere eksplicit udarbejdet teori om den givne sociale ordens grundstruktur¹³ være uomgængelig for enhver bevægelse, som sigter mod en bevidst transformation af denne orden.

Enhver teoretisk konstruktion, hvor man søger at indfange noget, som man ser som »væsentligt«, »grundlæggende« eller bare vigtigt i en eller anden sammenhæng, indebærer naturligvis en »forenkling« i forhold til den totale og mangfoldige virkelighed. Enhver model er således »indsnævrende« i forhold til denne. Den kritik, som Laclau, Mouffe og andre retter mod den historiske materialisme for at være ensidig, »essentialistisk« osv., kan rettes mod enhver modelkonstruktion og mod enhver forklaring overhovedet. Enhver model fremhæver nogle elementer og udelader en række andre, og enhver forklaring, som er oplysende, er »indsnævrende«. Og omvendt: Jo mere man hælder på en model for at gøre den mere og mere »realistisk«, jo mere »falder den sammen« og »flader ud« til en ren beskrivelse af de faktiske hændelsesforløb ja, til sidst ender vi i spredte rapporter om impressionistiske indtryk af en kalejdoskopisk virkelighed, og al den »forklaring«, vi giver, er den såre rigtige – men iøvrigt lidet oplysende – at virkeligheden består af umådelige mængder af faktorer og relationer. Og med denne impressionistiske tilgang er vi endt ved Laclaus og Mouffes eget alternativ.

Laclaus og Mouffes egen opfattelse er bygget op omkring en diskursteori. En »diskurs« er her ikke bare mundtlige eller skriftlige tilkendegivelser, symboler, handlinger mv., men tillige også politiske og ideologiske praksis'er. Sprog og handlen kan ikke adskilles. I et svært tilgængeligt og unødvendigt tungt sprog – åbenbart det uomgængeligt konstante element i de forskellige og skiftende akademiske strømninger og skoler! – udvikler Laclau og Mouffe så deres videre begreber. Centralt er her begrebet »artikulation«. »Artikulation« er enhver praksis, der etablerer relationer mellem elementer, således at disses identitet derved modificeres (Laclau og Mouffe, 1985: 105). Den strukturerede helhed, som fremkommer ved en sådan »artikulation«, vil Laclau og Mouffe kalde en »diskurs«. Forskellige positioner inden for en »diskurs« kaldes »momenter« til forskel fra rene »elementer«. De taler videre også om »nodalpunkter« som »privilegerede punkter af partiel fiksering« (Laclau og Mouffe, 1985: 112). Jeg skal forsøge en kort »oversættelse«.

»Nodalpunkter« er simpelthen »det, der er vigtigt« eller rettere sagt: det, der subjektivt af de involverede bliver opfattet og oplevet som vigtigt. Hvis alle rødhårede for eksempel sluttede sig sammen til kamp for »de rødhåredes befrielse«,

så ville dette at være rødhåret være et »nodalpunkt«, selve denne forestillings udvikling med samt tilhørende adfærd ville være at »artikulere« en »diskurs«. De således etablerede roller ville udgøre en række »subjektpositioner«, og endelig ville de rødhårede ved at definere sig såvel positivt som negativt over for andre grupper have etableret en »antagonisme«. Eksemplet med de rødhårede kan bruges som bøjningsmønster ved beskrivelser og analyser af alle mulige andre grupper (eller »diskursive praksis'er«): kvinder, negre, bøsser og mange andre. Alt er flydende, under dannelse, omdannelse og opløsning, og relationer går på kryds og tværs. Og frem for alt lægges vægten på det subjektivt oplevede. Hvis arbejderne for eksempel oplever sig i et modsætningsforhold til kapitalisterne, så er der en »antagonisme«, hvis de oplever forholdet som et samarbejdsforhold, så er der harmoni. Mere er der ikke at sige om den ting. Så vidt jeg kan se, gentager Laclau og Mouffe – med andre og mere udviklede ord! – her blot gængse sociologiske rolleteorier.

Hvis nu Laclau og Mouffe med deres diskursteori blot har villet fremhæve betydningen af handlingsdimensionen samt det, som en Collingwood kaldte »den indre side« af historie,¹⁴ så ville alt have været vel, men det, der bekymrer mig, er deres negligering af objektive omstændigheder og forhold. Laclau og Mouffe opløser det hele i fritsvævende diskurser, hvor den eneste begrænsning, artikulationen af en diskurs møder, er andre diskursers artikulationer. Men enhver handlingspotent teori må medtænke de givne objektive omstændigheder og forhold. Det gør trods alt stadig en forskel, om man lever i for eksempel et indisk landsby-samfund i 1890 eller i Vesteuropa i 1980'erne – og der er ikke kun diskurserne til forskel! Det gælder stadig, at en neger er en neger, men først under ganske samfundsmæssige omstændigheder bliver han/hun slave (Marx, 1849 (1968): 407). Hvis negeren skal gøre noget ved sin situation, må han/hun også kende de omstændigheder, der gør ham/hende til slave. Selve frigørelsen forudsætter naturligvis handlingen, men et kendskab til de givne omstændigheder og muligheder er nu ikke helt uvigtig.

Erkender man nu nødvendigheden af en fortsat teoretisering af givne objektive omstændigheder, så opstår imidlertid straks et nyt problem, nemlig det, jeg indledte med at drøfte: spørgsmålet om forholdet mellem aktørers handlen og strukturdetermination. Interesserer vi os især for spørgsmålet om sociale aktørers situationsopfattelser og handlinger, er der som bekendt meget at hente hos Weber.¹⁵ Interesserer vi os især for spørgsmålet om den sociale objektivitet, har Durkheim meget at fortælle os.¹⁶ Marx, imidlertid, søgte i en vældig teoretisk anstrengelse at spænde over såvel handling som strukturer og ikke mindst forholdet herimellem.¹⁷ Dette er netop hans afgørende styrke som teoretiker. Men selv ikke Marx nåede til bunds i problemerne. Det samme kan unægtelig siges om de moderne teoretikere, hvoraf mange ikke en gang ser problemerne så skarpt og dybt som Marx (eller for dens sags skyld en Weber og en Durkheim). Det er meget godt, som Taylor og andre gør det, at sige, at det er nødvendigt at kombinere en rational choice og en strukturalistisk tilgang. Men problemet er nærmere at få klarlagt forholdet mellem social handlen og social objektivitet. Jeg tror, at man her må gå langt dybere ind i en kombination af sociologisk-politologiske og historiske til-

gange til studiet af samfundsmæssige fænomener end det, der normalt er tilfældet. Igen kan vi sige, at klassikerne her rager op og viser vejen (jf. Mills, 1959). Men nu til reduktionismeproblematikken, en problematik, som jeg i sammenhængen her vil behandle med særligt henblik på spørgsmålet om handlingens mulighed i nutidens udviklede vestlige samfund.

Reduktionismeproblematikken og spørgsmålet om det samfundsforandrende potentiel

Det indledende spørgsmål, der her melder sig, er spørgsmålet, om der er nogen grund til at føre en diskussion. Eksisterer der overhovedet i dag en »arbejderklasse«, som kan siges at udgøre et potentiel for samfundstransformation, og kan man i det hele taget tale om de udviklede vestlige samfund som værende klasse-samfund? Hvad det sidste spørgsmål angår, skal jeg i sammenhængen her blot kort anføre min egen definition og opfattelse: Ved et »klassesamfund« vil jeg forstå et samfund, hvor et lille mindretal i kraft af sin faktiske sociale kontrol over produktionsmidlerne får rådighed over merproduktet og bestemmer over dets videre anvendelse. Omvendt vil altså det store flertal af samfundets medlemmer herved være udelukket herfra. Forstået på den måde ophører klassesamfundet naturligvis ikke med at eksistere, fordi den materielle velstand er steget, fordi arbejderne kører i biler, eller fordi der er blevet flere »funktionærer«.

Spørgsmålet om, hvorvidt der i dag eksisterer en arbejderklasse, har to sider: eksisterer der objektivt en »arbejderklasse«, og foreligger der her det fornødne potentiel, herunder bevidsthed? Hvad det første angår, så afhænger det, man ser, naturligvis af, hvad det er, man kigger efter, og hvad det er for definitioner og begreber, man anvender. Hvis man blot kigger efter manuelle arbejdere i blå overalls og sixpence-kasketter, er det rigtigt, at flokken er skrumpet ind. Hvis man derimod kigger efter en »arbejderklasse«, som man kan forvente, den vil se ud i det sidste kvartal af det 20'ende århundrede, og bruger sondringen over-underordnet position i arbejdsprocessen som afgrænsningskriterium,¹⁸ er der stadig i også de udviklede vestlige samfund en betydelig »arbejderklasse« i betydningen »lønmodtagere i underordnede arbejdspositioner«. Denne »arbejderklasse« ser anderledes ud og er anderledes internt differentieret end ved århundredskiftet eller i 1930'erne, men det er vel, hvad man kan forvente? Den vigtigste side af sagen er imidlertid ikke spørgsmålet om sådanne talmæssige opgørelser, afhængige som de er af det valgte begrebsapparat og afgrænsningskriterium. Det vigtigste er efter min opfattelse effekten af en række politiske og ideologiske faktorer. Et spørgsmål, som jeg skal komme ind på om et øjeblik. Først vil jeg imidlertid gribe direkte fat i den af Laclau, Mouffe, Hindess m.fl.'s fremførte tese, at man er »reduktionist«, såfremt man blot forsøger en prioritering.

Kan det virkelig være rigtigt, at valget skal stå mellem en »reduktionisme«-position til den ene side og en opfattelse til den anden side, der hævder, at alle faktorer er »lige gode«, dvs. vejer til med samme vægt i de forskellige udviklingsforløb? Kan man ikke udmærket vel tilslutte sig det synspunkt, at ikke alle elementer i samfundet kan reduceres til et klasse- og/eller økonomisk grundlag, og at faktorer som nationalitet, race, køn mv. har deres egen vægt – og så dog samtidig være af

den opfattelse, at nogle faktorer vejer *mere* til end andre *set i relation til* spørgsmålet om den bevidste transformation af kapitalismens udbytnings- og dominanssystem? Det er her min opfattelse, at man ikke behøver at være nogen plat »økonomist« eller »reduktionist«, fordi man besvarer dette spørgsmål bekræftende og altså forsøger en prioritering eller »vægtning« af faktorer i relation til det rejste spørgsmål.

I en kritik af Anthony Giddens medgiver Erik Olin Wright (1983, se især 22ff), at ikke alle ideologier og ikke alle sociale relationer kan reduceres til klasserelationer. Han tilslutter sig altså eksplicit en anti-reduktionistisk position. Men – siger han så videre – det forhold, at for eksempel racerelationer, kønsrelationer osv. ikke kan reduceres til og ses som blot udtryk for underliggende klasserelationer, at de har deres egen vægt så at sige, er *ikke* ensbetydende med, at alle relationer og dimensioner så er »lige gode« eller »lige vægtige«. Man må for det første sondre mellem kapacitet og interesse (Wright, 1983: 23-24, jf. Wright, 1978: 98-108). Man må sondre mellem den interesse eller den motivation, en gruppe, kategori eller klasse måtte have, og den kapacitet, den har for at realisere sin interesse eller forfølge sine motiver. Selv om mange interesser og motivationer bestemt ikke kan reduceres til klasseinteresser, så er vilkårene i de moderne kapitalistiske samfund for at forfølge dem på afgørende måde bestemt af klasserelationerne. For det andet er klasserelationerne og klassekampen i særlig grad funderet i kapitalismens udviklingsdynamik (Wright, 1983: 24).

Interesserer vi os for spørgsmålet om muligheden for bevidst og i fællesskab at ændre den bestående sociale orden, er klasserelationerne stadig primær. Dette synspunkt er *ikke* ensbetydende med en benægtelse af det forhold, at kvindebevægelser, miljøbevægelser, fredsbevægelser, etniske minoriteter osv. har deres egen identitet, og at de også kan spille en vigtig rolle i den sammenhæng, men det er en fremhævelse af det elementære forhold, at der ikke er nogen anden effektiv modmagt til kapitalismens magt- og udbytningsystem end en organiseret »arbejder« bevægelse. De nye sociale bevægelser har slet ikke den økonomiske, politiske, ideologiske og militære magt, som den klassiske europæiske arbejderbevægelse havde og i givet fald kunne mobilisere. Og iøvrigt løber de ofte i vidt forskellige retninger, hvorved alt ret beset forbliver ved det gamle.¹⁹

En radikal og i en samlet, bevidst og demokratisk kollektiv bevægelse gennemført transformation af den bestående sociale orden lader sig kun gennemføre som den store befolkningsmasses egen bevægelse. Marx' og Luxemburgs gamle strategiske hovedpointe²⁰ har stadig gyldighed, også selv om »arbejderklassen« iøvrigt i sin sammensætning stærkt har ændret karakter. Jeg kan her et langt stykke vej tilslutte mig en Ralph Milibands sammenfatning:

»the principal (not only) 'gravedigger' of capitalism remains the organized working class ... And if, as one is constantly told is the case, the working class will refuse to do the job, then the job will not be done; and capitalist society will continue, generation after generation, as a conflictridden, growingly authoritarian and brutalized social system« (Miliband, 1985: 13).

Den marxistiske traditions udpegning af den primære modpol til kapitalismens dominanssystem er ikke udtryk for nogen a priori spekulation,²¹ men hviler på konkrete studier af de europæiske samfunds og den europæiske arbejderbevægelses faktiske historiske udvikling siden den franske og industrielle revolution (se for eksempel Engels, 1845 (1970): 225-506; Marx, 1850 (1969): 9-107; Marx, 1852 (1969): 11-207; Kautsky, 1909; Luxemburg, 1906; Bauer, 1936; Hobsbawm, 1962, 1968; E.P. Thompson, 1968) samt studier af ressourcefordeling og potentialer i de aktuelle samfund og ikke mindst på generationers opsamlede kamperfaringer. Den teoretiske erkendelse reflekterer her den faktiske historiske proces.

Jeg skal ikke her komme ind på spørgsmålet om arbejderklassens historiske konstituering og det første objektive grundlag for udviklingen af klasseorganiseringen og -bevidstheden (se for en nærmere diskussion Sørensen, 1976, Bd. 2, kapitel 4. Se videre om denne første periode Engels, 1845 (1970); Thompson, 1968; Hobsbawm, 1962, 1968; Vester, 1970). Man kan diskutere, om der her forelå en mulighed, eventuelt en sandsynlighed, for den senere klasseudvikling eller en historisk nødvendighed. Og man kan diskutere frem og tilbage, hvad Marx har ment om dette spørgsmål. Jeg mener selv, at der forelå en mulighed og sandsynlighed, som så udviklede sig til en historisk kendsgerning. Hvad enten man vil lade det historiske udgangspunkt og den vedvarende grunderfaring være underordningsforholdet i arbejdssituationen,²² oplevelsen af den kapitalistiske økonomis svingninger (se for eksempel Projekt Klassenanalyse, 1972: 79ff, 1973: 219-262) eller mere generelt et udbytningsforhold (Marx, 1867, 1885, 1894 (1970)) eller om man i al almindelighed vil tale om den simple nødvendighed for enhver social gruppe af at organisere sig for overhovedet at kunne få tilgodeset selv de mest elementære, umiddelbare interesser²³ eller alle forhold på een gang, så kan man konstatere, at der rent faktisk i Europa udviklede sig en vældig anti-kapitalistisk bevægelse.

Et vigtigt element i hele denne proces var udviklingen af et alternativt organiseringsprincip samt vision om et andet samfund: Under virkelighedens hårde vilkår og i lyset af talrige kamperfaringer erkendte allerede de første arbejderbevægelser nødvendigheden af sammenhold og solidaritet. Dette prægede i første omgang opbygningen af den egne bevægelse, men førte i det videre forløb også til udviklingen af idealer om et samfund formet efter samme grundprincipper. Dette var socialismens fødsel og grundlag.²⁴ Næsten overalt i de europæiske lande er der i dag en lang historisk tradition for anti-kapitalistisk modstand og socialistisk modkultur.

Men det er også rigtigt, at situationen i dag er som situationen efter et tabt slag eller rettere en hel række af tabte slag. Først sønder slog fascismen den europæiske arbejderbevægelses politiske og kulturelle centrum (se for en nærmere fremstilling og analyse Sørensen, 1990). Derefter blev socialismen defineret som stalinisme – interessant nok ikke blot af Stalin, hans efterfølgere og deres tilhængere, men også af borgerlige kritikere af socialismen. Og så er sandheden dog den, at socialismen i vest allerede i 1930'erne led et stort nederlag over for fascismen, medens den i Rusland aldrig for alvor nåede at folde sig ud. Her blev kløften mellem

ideologi og virkelighed tværtimod større og større. Endelig oversvømmede den dominerende verdensmagts ego-centrerede kultur (se for en kritisk indkredsning og analyse af denne kultur Lasch, 1983) det, der overhovedet var blevet tilbage af europæisk arbejderbevægelses solidariske og demokratisk-kollektivistiske modkultur efter fascismens ødelæggelsesværk.

Når den egne alternative organisation og modkultur er smadret, ja, når viljen til overhovedet at realisere sin egen magt og kultur ophører, når selvbevidstheden svinder, når de økonomiske magthavere tilsyneladende sidder for evig tid, og bestående dominans- og udbyttningsrelationer forekommer naturagtige, uforanderlige, og når alt bliver til en hverdag, hvor det hele drejer sig om nedskæringer, besparelser og arbejdsløshed, ja, så synker livsmodet og kampviljen, aktiviteten daler og bevægelsen sygner hen²⁵.

»Overklassen«, derimod, er stadig meget klassebevidst. Alle tilgængelige data vidner om en massiv tilslutning i de øvre sociale lag til borgerlige konservative og liberale partier.²⁶ Her er klassebevidstheden ikke død og klassekampen ikke afblæst. Men nede i bunden af samfundet var og er mobiliseringen altid svær og følsomheden over for modgang og nederlag stor. Klassekampens hævdede »død« kan altså udmærket vel forklares ud fra den Marx'ske klasseteori! Klassekampen er afsvækket – netop »afsvækket«, ikke død. Jeg skal stadig fastholde min gamle kritik af den mere bastante »borgerliggørelsestese« (Sørensen, 1976, Bd. 2: 497ff) – fordi den ene part har sejret så totalt. Ja, så totalt, at det på det nærmeste er blevet odøst at nævne, at den nogensinde har eksisteret. Ord som »arbejdere«, »klasser« og »klassekamp« presses lidt efter lidt ud af sproget. Herbert Marcuses éndimensionale samfund (1964) er omsider blevet til virkelighed.

Men ret beset er det altså ikke Marx, men en række af de moderne sociologer og politologer, der er determinister. Noget, som i virkeligheden er det hidtil foreløbige resultat af fortløbende sociale og politiske kampe, præsenteres som det definitive og uomgængelige resultat af en stedfunden – uundgåelig – samfundsudvikling.²⁷ Faktisk fandt der en kamp sted, hvor udfaldet ikke var givet på forhånd (se Sørensen, 1990). Men nogle store nederlag for europæisk arbejderbevægelse og de efterfølgende konsekvenser heraf registreres af en række samfundsforskere som uundgåelige og ovenikøbet »irreversible« tendenser og forhold. Udfaldet af sociale og politiske kampe er imidlertid til enhver tid foreløbigt og i den forstand uafgjort. Jeg kan her tilslutte mig en hovedpointe hos Adam Przeworski (1985: 71ff), en pointe som vi iøvrigt også finder hos klassikerne!

Måske er den store historiske anti-kapitalistiske kamp virkelig slut og måske har en Ralph Miliband ret i det dystre fremtidsperspektiv, som han opruller (Miliband, 1985). Og måske havde en Pareto (1935) ret i, at al genuin social forandring ret beset er umulig, idet eliternes herredømme og massernes underkastelse er evige grundtræk i al menneskelig samfundsmæssig tilværelse. Men sæt nu dette er en reifikation! Så havde Marx måske alligevel ret i, at menneskene selv skaber deres historie, og at »arbejderklassens frigørelse må være dens eget værk« (Marx, 1864 (1968): 14).

Noter

1. Se for en generel præsentation af en »holistisk« kontra en »metodologisk individualistisk« tilgang: Sørensen, 1976, Bd. 1: 11 ff.
2. Ud over den såkaldte »rational choice marxisme« kan nævnes diskursteoretikerne eksemplificeret ved Ernesto Laclau og Chantal Mouffe, hvis synspunkter vi skal se på om lidt, samt personer fra kredsen omkring tidsskriftet *Economy and Society* som for eksempel Barry Hindess og Paul Hirst, som jeg også vil omtale om lidt. Derudover er der en række teoretikere, som ikke kan identificeres med nogle af disse skoler, som også i Althusser-skolens dage bevarede en vis integritet, og som nu igen mere går deres egne veje, for eksempel Norman Geras, Ralph Miliband, Erik Olin Wright, Bob Jessop.
3. Jeg kalder hende »halvmarxist«, fordi hun selv fremhæver sin gæld til Marx på følgende måde: »The conception of social revolution used here draws heavily upon Marxist emphases on social-structural change and class conflict« (Skocpol, 1979: 13). Hun har dog, siger hun, fundet det nødvendigt at supplere Marx med en række »politiske konflikt-teoretiskeres« teorier.
4. Se for eksempel Lenin, 1905 (1971), 1917a (1972), 1917b (1972), 1918 (1972), 1920 (1972). Se også Neil Harding, 1977 og 1981 og Sørensen, 1976, Bd. 2; 408 ff.
5. Se Trotsky 1906 (1962), 1930 (1962), 1936 (1970): 18 ff og 51 ff, 1932 (1967): 21-32. En god fremstilling af udviklingen af teorien om permanent revolution, herunder en vurdering af Parvus' rolle i den forbindelse, findes hos Deutscher, 1954: chap. VI.
6. Funktionalistiske betragtningsmåder har som bekendt en lang tradition bag sig tællende sociologer som for eksempel Herbert Spencer, Emile Durkheim, Talcott Parsons og Robert Merton, antropologer som Malinowsky og Radcliffe Brown og politologer som Gabriel Almond og David Easton. Se for generelle oversigter og diskussioner: Merton, 1968: 73-138, Demerath og Peterson, 1967, Beyme, 1972: 72-85, Stinchcombe, 1968: 80-101, Nagel, 1961 520-535 og Hempel, 1959: 271-307.
7. Se for eksempel Marx, 1877 (1969): 107-112, hvor Marx i et brev til redaktionen af 'Otetschestwennyje Sapiski' eksplicit protesterer mod en russisk anmelders tolkning af hans afsnit i »Kapitalen« om den oprindelige akkumulation som værende en generel angivelse af en uundgåelig udviklingsvej gældende for alle samfund. Jf. også hans brevudkast til Vera Sassulitsch, hvor han fremhæver, at han kun har beskæftiget sig med udviklingen i Vesteuropa, og at andre forløb er tænkelige i andre dele af verden, Marx, 1881 (1969): 242-243 samt 384-395, 396-400 og 401-406. Også Marx' refleksioner over den »asiatiske produktionsmåde« er af interesse i den sammenhæng.
8. Dette gælder for eksempel i udpræget grad Karl Popper (1969: 33 ff, 312 ff og 336 ff og 1966, vol. 2: 81-211). For at underbygge sin tese om, at Marx er »historicist« (i Poppers forstand) viger Popper endda ikke tilbage for noget, der må betegnes som rent citatfusk – se min dokumentation heraf i Sørensen, 1976, Bd. 1: 155.
9. Se for eksempel Marx, 1867 (1970): 167-168, 247, 326-27, 591 og 618. Det var den slags formuleringer Louis Althusser ligefrem samlede på – se Althusser og Balibar, 1970.
10. Jf. for eksempel følgende typiske definition: »By 'structure' we mean the observable activities which make up the political system. To refer to these activities as having a structure simply implies that there is a certain regularity to them« (Almond og Powell, 1966: 21).
11. Laclau og Mouffe, 1985: 114ff. En kvinde, for eksempel er efter deres opfattelse kun »en diskursiv artikulering«. Noget jeg ud fra egne erfaringer på godt og ondt på det bestemteste må afvise!
12. Se for en nærmere argumentation Kosik, 1967: 36ff og Sørensen, 1976, Bd. 1: 118ff. Selv Friedrich Engels tog afstand fra en opfattelse, hvorefter »totalitets«perspektiv skulle indebære en intention om at indfange »alt« i sin beskrivelse og forklaring: Se for eksempel Engels, 1873-1883 (1925): 486ff.
13. Se Sørensen, Bd. 1: 111-121 for en nærmere diskussion af totalitetsopfattelsen og forskellige ud-møntninger heraf samt også en række af de problemer, som rejser sig i forbindelse hermed.
14. Collingwood, 1948: 210ff. Collingwood foretager dog en veritabel »overstatement«: Historien bliver for ham til lutter tanker og symboler. Er Laclau og Mouffe ikke ved at gentage den samme ensidighed?

15. Se Weber, 1911-13 og 1918-20 (1985). Se også den fortræffelige fremstilling og tolkning af sociologiens udvikling i Parsons, 1968.
16. Se Durkheim, 1897 (1970) og 1893 (1964). Se videre Parsons, 1968 og Lukes, 1973.
17. Se for en nærmere fremstilling og argumentation Sørensen, 1976, Bd. 1.
18. Se for gennemgange og drøftelser af en række substantielle og metodologiske problemer: Wright, 1978 og 1985; Ahrne, Ekerwald og Leiulfssrud, 1985; Westergaard og Ressler, 1976; Therborn, 1981; Goul Andersen, 1990.
19. Dermed kritiserer jeg altså også en række nyere teoretikere som har villet fremhæve de nye sociale bevægelser som afløser af den klassiske arbejderbevægelse, når det gælder spørgsmålet om samfundsmæssig transformation – se for en sådan opfattelse for eksempel Gorz, 1981; Touraine, 1974 og 1981; Gundelach, 1988.
20. »Alle bisherigen Bewegungen waren Bewegungen von Minoritäten oder im Interesse von Minoritäten. Die proletarische Bewegung ist die selbständige Bewegung der ungeheuren Mehrzahl im Interesse der ungeheuren Mehrzahl« (Marx og Engels, 1848 (1969): 472) og »die Emanzipation der Arbeiterklasse (muss) durch die Arbeiterklasse selbst erobert werden« (Marx, 1864 (1968): 14. Se for Rosa Luxemburgs vedkommende hele argumentationslinjen i hovedværker som Luxemburg, 1899 (1966): 47-133 og 1906 (1966): 135-228.
21. Som fejlagtigt hævded af for eksempel André Gorz og Kolakowsky – se Gorz, 1981: 38-39 og Kolakowsky, 1978, vol. 1: 130. Se for mere nøgterne og mindre filosoferende redegørelser for Marx' faktiske møde med det virkelige proletariat: Nicolaevsky og Maenchen-Helfen, 1963: 68ff; Gilbert, 1981: 30ff; McLelland, 1971: 16ff; Draper, 1977, vol. I: kapitel 8.
22. Det er her netop spørgsmålet om over- underordningsforhold, den forskellige magt og indflydelse i arbejdsprocessen, der har dannet udgangspunkt og grundlag for en Erik Olin Wrights forsøg på at udforme en neo-marxistisk klasseteori og -analyse. Se Wright, 1978 og 1985. Linjen bagud er her knyttet ved Marx' mange skildringer af knægtelsesforholdet i produktionen. Se for eksempel Marx, 1867 (1970), kapitlerne 8 og 13.
23. Et hovedsynspunkt hos Tilly, 1978. Men i virkeligheden også en hovedpointe allerede hos klassikerne: Se for eksempel Engels, 1845 (1970) og Marx og Engels, 1848 (1969): 459-493.
24. Dermed distancerer jeg mig også fra den opviglertese, som åbenbart er al højrefløjsfilosofis dybeste »forklaring« på socialismens oprindelse og udvikling – se for eksempel Glucksmann, 1977; Johnson, 1989; Lévy, 1979; Møller, 1976.
25. Som en af konklusionerne lyder i en nyere dansk undersøgelse: »Socialdemokratiet synes helt at have mistet evnen til at organisere, mobilisere og socialisere danske arbejdere. De faglige organisationer fungerer stadigvæk som mobiliseringskanal for arbejderklassen, men alt i alt er konsekvensen en begyndende demobilisering« (Svensson og Tøgeby, 1986: 369).
26. »Kapitalisterne« udgør en så lille gruppe, at de som oftest ikke indfanges af vælgeradfærdsundersøgelserne. Men for eksempel kunne Jørgen Goul Andersen i en undersøgelse af folketingsvalget i 1973 fastslå, at 99 pct. af de selvstændige landbrugere i højeste indkomstkklasse og 92 pct. af de selvstændige i højeste indkomstkklasse i byerhvervene stemte borgerligt (Goul Andersen, 1977: 110). Ved folketingsvalget i 1988 stemte hele 81 pct. af de privatansatte højere funktionærer borgerligt (Goul Andersen, 1989: 179). Jo, arbejderne er forvirrede og demobiliserede. Det er »overklassen« ikke!
27. Se for nogle klassiske formuleringer af denne opfattelse og tese for eksempel Bendix, 1969: 66-126; Lipset, 1971: 146-159; Dahrendorf, 1959; Kerr et al., 1962. Se for eksempel på en nyere formulering af tesen, som i mellemtiden synes at have fundet massiv udbredelse og er ved at være knæsat som en slags »konventionel visdom« Dunleavy og O'Leary, 1987: 224ff og 288ff.

Litteratur

- Ahrne, Göran, Hedvig Ekerwald og Håkon Leiufrud (1985). *Klassamhällets förändring*, Lund.
- Almond, G.A. og G.B. Powell (1966). *Comparative Politics*, Boston.
- Althusser, Louis (1969). *For Marx*, København.
- Althusser, Louis og Etienne Balibar (1970). *Reading Capital*, London.
- Basso, Lelio (1969). *Rosa Luxemburgs Dialektik der Revolution*, Frankfurt a.M.
- Bauer, Otto (1936). *Zwischen Zwei Weltkriegen?*, Bratislava. Otto Bauer (1976). *Werkausgabe*, Wien, Bd. 4, pp. 49-336.
- Bendix, Reinhard (1969). »Transformations of Western European Societies since the Eighteenth Century«, pp. 66-126 i Reinhard Bendix: *Nation Building and Citizenship*, New York.
- Berger, Johannes og Claus Offe (1982). »Functionalism vs. Rational Choice?«, *Theory and Society*, vol. 11, pp. 521-526.
- Beyme, Klaus von (1972). *Die politische Theorien der Gegenwart*, München.
- Carling, Alan (1986). »Rational Choice Marxism«, *New Left Review*, no. 160, pp. 24-62.
- Castoriadis, Cornelius (1981). *Marxisme og revolutionær teori*, København.
- Cohen, G.A. (1978). *Karl Marx' Theory of History*, Oxford.
- Cohen, G.A. (1982). »Reply to Elster on 'Marxism, Functionalism and Game Theory'«, *Theory and Society*, vol. 11, pp. 483-495.
- Collingwood, R.G. (1948). *The Idea of History*, Oxford.
- Cutler, Anthony, Barry Hindess, Paul Hirst og Athar Hussain (1977-78). *Marx's 'Capital' and Capitalism Today*, vols. 1-2, London.
- Dahrendorf, Ralf (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*, London.
- Demerath, N.J. og Richard A. Peterson (1967). *System, Change and Conflict*, New York.
- Deutscher, Isaac (1954). *The Prophet Armed. Trotsky 1879-1921*, Oxford.
- Draper, Hal (1977). *Karl Marx's Theory of Revolution*, vol. I, New York.
- Dunleavy, Patrick og Brendan O'Leary (1987). *The Politics of Liberal Democracy*, London.
- Durkheim, Emile (1893). *The Division of Labour in Society*, New York, 1964.
- Durkheim, Emile (1897). *Suicide*, London, 1970.
- Elliott, Gregory (1986). »The Odyssey of Paul Hirst«, *New Left Review*, no. 159, pp. 81-105.
- Elster, John (1982). »Marxism, Functionalism and Game Theory. The Case for Methodological Individualism«, *Theory and Society*, vol. 11, pp. 453-482.
- Elster, John (1985). *Making Sense of Marx*, Cambridge.
- Engels, Friedrich (1845). *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, MEW, 1970, Bd. 2, Berlin, pp. 225-506.
- Engels, Friedrich (1873-1883). *Dialektik der Natur*, MEW, 1971, Bd. 20, Berlin, pp. 305-570.
- Forgacs, David (1989). »Gramsci and the British Left«, *New Left Review*, no. 176, pp. 70-88.
- Geras, Norman (1976). *The Legacy of Rosa Luxemburg*, London.
- Giddens, Anthony (1981). *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, London.
- Gilbert, Alan (1981). *Marx's Politics*, Oxford.
- Glucksmann, André (1977). *Le Maitres Penseurs*, Paris.
- Gorz, André (1981). *Farvel til proletariatet*, København.
- Goul Andersen, Jørgen (1977). *Småborgerskabet og Fremskridtpartiet*, specialeafhandling, Århus: Institut for Statskundskab.
- Goul Andersen, Jørgen (1989). »Social klasse og parti«, pp. 176-207 i Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard (red.), *To folketingsvalg*, Århus.
- Goul Andersen, Jørgen (1990). *Class Theory in Transition*, Århus: Institut for Statskundskab.
- Gramsci, Anthony (1929-35). *Selections from the Prison Notebooks*, 1971 London.
- Gundelach, Peter (1988). *Sociale bevægelser og samfundsendringer*, Århus.
- Harding, Neil (1977 og 1981). *Lenin's Political Thought*, vols. 1-2, London.
- Hempel, Carl (1959). »The Logic of Functional Analysis«, pp. 271-307 i L. Gross (ed.): *Symposium on Sociological Theory*, New York.
- Hindess, Barry og Paul Hirst (1977). *Mode of Production and Social Formation*, London.
- Hobsbawm, E.J. (1962). *The Age of Revolution 1789-1848*, New York.

- Hobsbawm, E.J. (1968). *Labouring Men. Studies in the History of Labour*, London.
- Johnson, Paul (1989). *Intellektuelle*, København.
- Kautsky, Karl (1909). *Der Weg zur Macht*, Berlin.
- Kerr, Clark et al. (1962). *Industrialism and Industrial Man*, London.
- Kolakowsky, Leszek (1978). *Main Currents of Marxism*, vols. 1-3, Oxford.
- Kosik, Karl (1967). *Dialektik der Konkreten*, Frankfurt a.M.
- Laclau, Ernesto (1977). *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London.
- Laclau, Ernesto og Chantal Mouffe (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*, London.
- Lasch, Christopher (1983). *Narcissismens kultur*, København.
- Lenin, W.I. (1905). *Zwei Taktiken der Sozialdemokratie in der demokratischen Revolution*, Werke, Bd. 9, Berlin, 1971, pp. 1-130.
- Lenin, W.I. (1917a). *Über die Aufgaben des Proletariats in der gegenwärtigen Revolution*, Werke, Bd. 24, Berlin, 1972, pp. 1-8.
- Lenin, W.I. (1917b). *Die Aufgaben des Proletariats in unserer Revolution*, Werke, Bd. 24, Berlin, 1972, pp. 39-77.
- Lenin, W.I. (1918). *Die proletarische Revolution und der Renegat Kautsky*, Werke, Bd. 28, Berlin, 1972, pp. 225-327.
- Lenin, W.I. (1920). *Der 'Linke Radikalismus'. Die Kinderkrankheit im Kommunismus*, Werke, Bd. 31, Berlin, 1972, pp. 1-106.
- Lévy, Bernhard-Henry (1979). *Det menneskelige barbari*, Viby J.
- Lipset, S.M. (1971). »The Changing Class Structure of Contemporary European Politics«, pp. 146-159 i M. Dogan og R. Rose (eds.), *European Politics: A Reader*, London.
- Lukes, Steven (1973). *Emile Durkheim. His Life and Work*, London.
- Luxemburg, Rosa (1899). *Sozialreform oder Revolution*, Politische Schriften, (Hrsg. Ossip K.Flechtheim), Bd. I, Frankfurt a.M., 1966, pp. 47-133.
- Luxemburg, Rosa (1906). *Massenstreik, Partei und Gewerkschaften*, Politische Schriften, (Hrsg. Ossip K.Flechtheim), Bd. I, Frankfurt a. M., 1966, pp. 135-228.
- Luxemburg, Rosa (1916). *Die Krise der Sozialdemokratie*, (Junius-Brochure 1916), Politische Schriften, (Hrsg. Ossip K.Flechtheim), Bd.II, Frankfurt a. M., 1966, pp. 19-157.
- Lyotard, J.F. (1987). *Det postmoderne forklares for børn*, København.
- Marcuse, Herbert (1964). *One Dimensional Man*, London.
- Marx, Karl (1844). *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*, MEW, Ergänzungsband, Erster Teil, Berlin, 1968, pp. 466-588.
- Marx, Karl og Friedrich Engels (1845). *Die heilige Familie*, MEW, Bd. 2, Berlin, 1970, pp. 3-223.
- Marx, Karl og Friedrich Engels (1846). *Die deutsche Ideologie*, Bd. 3, Berlin, 1969, pp. 9-530.
- Marx, Karl og Friedrich Engels (1848). *Manifest der kommunistischen Partei*, MEW, Bd. 4, Berlin, 1969, pp. 459-493.
- Marx, Karl (1849). *Lohnarbeit und Kapital*, MEW, Bd. 6, Berlin, 1969, pp. 397-423.
- Marx, Karl (1850). *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850*, MEW, Bd. 7, Berlin, 1969, pp. 9-107.
- Marx, Karl (1852). *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*, MEW, Bd. 8, Berlin, 1969, pp. 111-207.
- Marx, Karl (1853). *Enthüllungen über den Kommunisten Prozess zu Köln*, MEW, Bd. 8, Berlin, 1969, pp. 405-470.
- Marx, Karl (1857-58). *Grundrisse*, 1857-58, Berlin, 1953.
- Marx, Karl (1862-63). *Theorien über den Mehrwert*, MEW, 26, 1-3, Berlin, 1965-68.
- Marx, Karl (1864). *Provisorische Statuten der Internationalen Arbeiter-Assoziation, 1864*, MEW, 16, Berlin, 1968, pp. 14-16.
- Marx, Karl (1867,1885,1894). *Das Kapital*, Bd. 1-3, MEW, Bd. 23, 24 og 25, Berlin, 1969-70.
- Marx, Karl (1877). *Brief an die Redaktion der 'Otetschestwennyje Sapiski'*, November 1877, MEW, Bd. 19, Berlin, 1969, pp. 107-112.
- Marx, Karl (1880). *Randglossen zu Adolph Wagners 'Lehrbuch der politischen ökonomie'*, MEW, Bd. 19, Berlin, 1969, pp. 355-383.

- Marx, Karl (1881). *Brief an V.I. Sassulitsch*, 8 März 1881, *MEW*, Bd. 19, Berlin, pp. 242-243 samt *Erster, Zweiter und Dritter Entwurf*, *MEW*, Bd. 19, Berlin, 1969, pp. 384-395, 396-400 og 401-406.
- McLelland, David (1971). *The Thought of Karl Marx*, London.
- Merton, Robert K. (1968). *Social Theory and Social Structure*, New York.
- Miliband, Ralph (1985). »The New Revisionism in Britain«, *New Left Review*, no. 150.
- Mills, C. Wright (1959). *The Sociological Imagination*, New York.
- Møller, Per Stig (1976). *På sporet af det forsvundne menneske*, København.
- Nagel, Ernest (1961). *The Structure of Science*, London.
- Nettl, J.P. (1966). *Rosa Luxemburg*, vols. 1-2, Oxford.
- Nicolaevsky, B. og O. Maenchen-Helfen (1963). *Karl Marx. Eine Biographie*, Berlin-Bonn-Bad Godesberg.
- Ougaard, Morten (1990). *Magt og Interesser i de globale samfundsformationer*, Aarhus.
- Pareto, Vilfredo (1935). *The Mind and Society. A Treatise on General Sociology*, ital. 1916, New York, 1963, vols.1-4.
- Parsons, Talcott (1968). *The Structure of Social Action*, vols. 1-2, New York.
- Popper, Karl (1966). *The Open Society and its Enemies*, London, vol. 2.
- Popper, Karl (1969). *Conjectures and Refutations*, London.
- Poulantzas, Nicos (1970). *Politisk makt och sociala klasser*, Mölndal.
- Poulantzas, Nicos (1973). *Faschismus und Diktatur*, München.
- Projekt Klassenanalyse (1972). *Zur Taktik der proletarischen Partei*, Berlin.
- Projekt Klassenanalyse (1973). *Materialien zur Klassenstruktur der BRD*, Berlin.
- Przeworski, Adam (1985). *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge.
- Roemer, John (1982). *A General Theory of Exploitation and Class*, Cambridge, Mass.
- Skocpol, Theda (1979). *States and Social Revolutions*, Cambridge.
- Stinchcombe, Arthur (1968). *Constructing Social Theories*, New York.
- Svensson, Palle og Tøgeby, Lise (1986). *Politisk opbrud. De nye mellemlags græsrodsdeltagelse*, Århus.
- Sørensen, Curt (1976). *Marxismen og den Sociale Orden*, Bd. 1-2, Grenå.
- Sørensen, Curt (1990). *Mellem Demokrati og Diktatur*, Bd. 1-4, Aarhus: Institut for Statskundskab.
- Taylor, Michael (1988). »Rationality and Revolutionary Collective Action«, pp. 63-97 i Michael Taylor (ed.). *Rationality and Revolution*, Cambridge.
- Therborn, Gran (1981). *Klasstrukturen i Sverige 1930-1980*, Lund.
- Thompson, E.P. (1968). *The Making of the British Working Class*, London.
- Tilly, Charles (1978). *From Mobilization to Revolution*, New York.
- Touraine, Alain (1974). *The Post-Industrial Society*, London.
- Touraine, Alain (1981). *The Voice and the Eye*, Cambridge.
- Trotsky, Leon (1906). *Results and Prospects*, 1962, London.
- Trotsky, Leon (1930). *The Permanent Revolution*, 1962, London.
- Trotsky, Leon (1932). *The Russian Revolution*, 1967, vols. 1-3, London.
- Trotsky, Leon (1936). *Third International after Lenin*, 1970, New York.
- Weber, Max (1904). *Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher Erkenntnis*, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1968, pp. 146-214.
- Weber, Max (1911-13 og 1918-20). *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1985.
- Vester, Michael (1970). *Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess*, Frankfurt a.M.
- Westergaard, John og Henrietta Ressler (1976). *Class in a Capitalist Society*, London.
- Wright, Erik Olin (1978). *Class, Crisis and the State*, London.
- Wright, Erik Olin (1983). »Giddens's Critique of Marxism«, *New Left Review*, no. 138, pp. 11-35.
- Wright, Erik Olin (1985). *Classes*, London.